

УДК 94.001.73 (47+57) «1864/1917»

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1476191>

І. В. Загоруйко

*магістрантка історичного факультету
Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди*

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 1864 - 1917 РОКАХ

У статті досліджуються основи напрямів діяльності губернського та повітових земств Харківської губернії у 1864-1917 роках. Аналізується ефективність вирішення харківським земством основних господарчих

та гуманітарних проблем, які закономірно виникали в умовах пореформеної модернізації України. Сформульовані конкретні пропозиції та рекомендації відносно подальшого розвитку наукових досліджень історичного досвіду діяльності земських установ на Слобожанщині.

Ключові слова: Харківська губернія, Слобожанщина, земське самоврядування, економічна діяльність, гуманітарна діяльність, земська управа, земські службовці.

В статье исследуются основе направления деятельности губернского и уездных земств Харьковской губернии в 1864-1917 годах. Анализируется эффективность решения харьковским земством основных хозяйственных и гуманитарных проблем, которые закономерно возникали в условиях пореформенной модернизации Украины. Сформулированы конкретные предложения и рекомендации относительно дальнейшего развития научных исследований исторического опыта деятельности земских учреждений на Слобожанщине.

Ключевые слова: Харьковская губерния, Слобожанщина, земское самоуправление, экономическая деятельность, гуманитарная деятельность, земская управа, земские служащие.

У статті досліджуються основи напрями діяльності губернського та повітових земств Харківської губернії у 1864-1917 роках. Аналізується ефективність вирішення харківським земством основних господарчих та гуманітарних проблем, які закономірно виникали в умовах пореформеної модернізації України. Стверджується, що земське самоврядування розвивало в населенні Харківської губернії одну з найважливіших демократичних звичок, звичку до громадянського суспільства, до активної участі в управлінні державою. Поступово в суспільній свідомості укоренялося подання про необхідність самоорганізації, самоврядування для більшої ефективного й раціонального задоволення економічних, соціальних і культурних потреб населення в рамках місцевих співтовариств. Самоврядування стало найважливішим компонентом формування громадянського суспільства в сучасній Україні, яка взяла курс на інтеграцію в Європейське співтовариство. Сформульовані конкретні пропозиції та рекомендації відносно подальшого розвитку наукових досліджень історичного досвіду діяльності земських установ на Слобожанщині. В сучасних умовах, коли місцеве самоврядування є складовою частиною процесу реформування та створення ринкової економіки в Україні, набутий земством Харківщини досвід є не тільки актуальним, але й потребує подальшої наукової розробки. Перш за все необхідно більш ґрунтовно підійти до дослідження земської діяльності у аграрному секторі економіки. Слід також звернути увагу на роль земств у розвитку малого підприємництва у містах та селах України. Потребують подальшого вивчення підходи земств до визначення та вирішення місцевих економічних, соціальних, культурних та інших потреб населення окремих українських регіонів.

Ключові слова: Харківська губернія, Слобожанщина, земське самоврядування, економічна діяльність, гуманітарна діяльність, земська управа, земські службовці.

The article investigates the directions of activity of provincial and district zemstvos of Kharkiv province in 1864-1917 years. The efficiency of the decision of the Kharkiv zemstvos on the basic economic and humanitarian problems, which naturally arose in the context of post-reform modernization of Ukraine, is analyzed. It is alleged that the self-government of zemstvo developed in the population of the Kharkiv province one of the most important democratic habits, the habit of civil society, and active participation in the management of the state. Gradually, in the public consciousness, a statement was made about the need for self-organization, self-government for more effective and rational satisfaction of economic, social and cultural needs of the population within the framework of local communities. Self-government has become an essential component of the formation of civil society in modern Ukraine, which has taken the course of integration into the European community. Specific suggestions and recommendations concerning the further development of scientific research of historical experience of Zemstvo institutions in Slobozhanshchyna are formulated. In today's conditions, when local government is an integral part of the process of reforming and creating a market economy in Ukraine, the experience gained by the Kharkiv district council is not only relevant, but also requires further scientific development. First of all, we need to go thoroughly to the study of agriculture in the agricultural sector. It should also pay attention to the role of zemstvos in the development of small business in the cities and villages of Ukraine. Further studies will be needed on the approaches of zemstvos to the definition and solution of local economic, social, cultural and other needs of the population of certain Ukrainian regions.

Key words: Kharkiv province, Slobozhanshchyna, zemstvo self-government, economic activity, humanitarian activity, zemstvo council, zemstvo employees.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження визначається значною роллю земств як органів місцевого самоврядування в історії Слобідської України і недосконалістю розробки цієї проблеми в історичній науці. Земства стали складовою частиною українського пореформеного суспільства і суттєво вплинули на формування ринкової економіки. Їх поява сприяла вирішенню значного кола

соціально-економічних та гуманітарних проблем, що гальмували розвиток Харківської губернії. Актуальність обраної теми визначається також тим, що Україна, ставши суверенною державою, надає першочергового значення вдосконаленню своєї політичної системи та переведенню широкомасштабних суспільно-політичних і соціально-економічних реформ.

Викладене вище свідчить про наукову актуальність спеціального дослідження історії розвитку земського самоврядування на Слобожанщині у другій половині XIX – на початку XX ст., тим більше, що ця тема до останнього часу не була в достатній мірі досліджена, містить чимало дискусійних питань, а деякі з її аспектів потребують суттєвого переосмислення. Дослідження основних напрямів соціально-економічної діяльності повітових та губернського земств Харківської губернії у 1864-1917 роках дозволяє ширше висвітлити та вирішити низку питань, пов'язаних з історією Слобожанщині, що мають як наукове, так і громадське значення. Тому без детального дослідження розвитку соціально-економічної діяльності повітових та губернського земств Харківської губернії у 1864-1919 роках неможливо об'єктивно зрозуміти, як загальний розвиток Слобожанщині, так й в цілому України протягом другої половини XIX - початку XX ст. Важливість розробки досліджуваної проблеми також диктується назрілою необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії харківського земства.

Аналіз актуальних досліджень свідчить, що обрана тема повністю відображає складність, багатогранність і динамізм, характерний для розвитку системи органів місцевого самоврядування на Слобідській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічна та гуманітарна діяльність харківського земства протягом півтора століття широко відображалася в історичній літературі. Суттєвіший внесок у наукову розробку питання зробили такі дослідники як Абрамов Я.В. [1], Бакуменко О.О. [2], Безобразов В.П. [3], Веселовский Б.Б. [4], Головачев А.А. [7], Гордеенко Е.С. [7], Корнійчук Л. [13], 11 Корнілова В.О., Степаненко Т.Л., Федоренко Л.В. [14], Маслов М. П. [15], Миколаєнко І.М. [18], Ольховский Е.Р. [20], Русов А.А. [25], Слобожанин М. [28], Трубочанінов М.А. [31] та ін. Їх роботи вирізняються насиченістю фактичним матеріалом і постановкою проблеми узагальнююче дослідження. В них досліджувалися деякі важливі аспекти соціально-

економічної діяльності харківського земства. Проте, спеціальної праці, яка б саме з наукової точки зору охоплювала історію розвитку органів земського самоврядування та Харківщині та його соціально-економічну та гуманітарній діяльності у 1864-1917 роках, ні в українській, ні в зарубіжній історіографії немає.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні, систематизації, інтерпретації та реконструкції діяльності повітових та губернського земств Харківської губернії як органів місцевого самоврядування, спрямована на вирішення основних господарчих, гуманітарних, соціальних, культурних та побутових проблем місцевого населення у пореформений період. Така мета цілком відповідає вимогам сучасної історичної науки щодо кардинального оновлення й поглиблення розробки історії місцевого самоврядування в окремих регіонах України, а також відповідає державним планам і програмам по відродженню національних традицій місцевого самоврядування та по гармонізації системи місцевого самоврядування в сучасній Україні.

Виклад основного матеріалу. Проведення у 1864 р. земської реформи, незважаючи на її обмеженість та незавершеність, відразу привернула увагу з боку суспільства. На теренах України, і зокрема у Харківської губернії, з'явилися органи місцевого самоврядування, необхідність яких найбільш гостро очікувалась в країні. Становлення земств як органів місцевого самоврядування Харківської губернії об'єктивно поставило їх перед необхідністю вирішення значного кола господарських та гуманітарних проблем. До основних соціально-економічних та гуманітарних проблем, які доводилося вирішувати земству в 1864-1917 роках, належали будівництво шляхів, мостів, поліпшення поштового сполучення, сприяння розвитку торгівлі, відкриття ярмарок, розвиток лісорозведення, створення метеорологічної служби, вирішення продовольчої справи, проведення протипожежних заходів, розвиток кустарних промислів тощо. Щороку харківськими земствами витрачалося на економічні заходи понад 500 тис. крб. [10, с. 141]. При цьому вони в основному йшли на надання

допомоги господарствам, завдяки яким тримався розвиток сільського виробництва.

Земства намагалися економічними заходами поліпшити становище народного господарства, що було пов'язано з нестачею коштів, існуванням застарілих форм господарства і низькою прибутковістю. Для цього, вважали земці, необхідно не тільки вказати землеробам шляхи до більш прогресивного ведення виробництва, а й рішуче діяти при розв'язанні таких проблем як продовольча, розвиток агрономії на сучасних досягненнях, розповсюдження і покращення сільськогосподарської праці за рахунок використання технічних засобів, усунення несприятливих умов при господарюванні через боротьбу зі шкідниками та ін. [21, с. 53-55]. Хоча земства й не мали достатнього досвіду з організації сільськогосподарського виробництва, вони цілком правильно вважали, що для вирішення усіх проблем потрібні значні кошти і час. Тому з різних причин деякі питання були одразу взяті під контроль земців, а до розв'язання інших не менш гострих їм довелося неодноразово звертатися у процесі своєї діяльності [16, с. 277-279].

Розв'язання тих або інших питань, пов'язаних з розвитком сільського виробництва, харківські земства бачили у створенні фінансових підвалин, спираючись на які можна було досягти суттєвих зрушень. У цьому плані вони зацікавлено підійшли до проектів щодо земельних банків, враховуючи те, що про необхідність їх створення клопоталися землевласники ще у 1859 р. при підтримці дворянства. Однак на реалізацію даного проекту, як і деяких інших, суттєво впливав той фактор, що на початковому етапі становлення земств як установ, провідна роль належала дворянству. З огляду на це замість виділення коштів на вирішення болючих питань сільського виробництва, здебільшого головним завданням цих банків стала компенсація втрат поміщикам у зв'язку зі скасуванням кріпосного права [24, с. 315-318]. Однак, незважаючи на те, що ідеєю про відкриття банків передбачалось вирішення проблем дворянства, вона на той час була прогресивною, бо їх запровадження, як вважали

земства, могли дати нових рух розвитку сільськогосподарського виробництва [8, с. 30].

Перше десятиліття (1864 – 1875 рр.) переважно, майже виключно увагу харківських земських зборів було звернуто на організацію кредиту землевласникам, причому протягом короткого часу питання пройшло кілька різних стадій. Вже на перших же губернських зборах у 1865 р. порушили питання про відкриття земського банку. Боячись надати земствам додаткові кошти для своїх потреб, царський бюрократичний апарат відповіді на це клопотання земства не давав аж чотири роки. Взагалі фінансове питання через створення банківської системи у губерніях для вирішення господарських проблем неодноразово порушувалося земцями у досліджуваній період [29, с. 117-120]. Спочатку банки розглядалися ними як джерела для фінансування великих особистих землевласників. Але ці проекти в період з 1871 р. по 1874 р. ліквідуються і земці звертають увагу на установи дрібного кредиту, а частково і товариства взаємного кредиту, організації короткострокового кредиту для великої торгівлі і промисловості [19, с. 224-229]. Питання про заснування банку викликало пізніше протягом 1867-1869 рр. палкі дебати у земських зборах, а з 1870 р. воно втратило свою актуальність, оскільки таких коштів земства не мали, а урядом неохоче дозволялося переводити натуральні зернові запаси у грошовий капітал [23, с.86].

Отримавши право на відкриття банків довгострокового кредиту, земства Харківської губернії значну увагу привернули до товариств взаємного кредиту. Так, в 1871 р. членом товариством взаємного кредиту стало Охтирське повітове земство, а з 1874 р. – Сумське повітове земство [11, с. 652-670]. Це останнє зробило внесок у розмірі 16 тис. крб. На цей внесок воно отримувало завжди більш-менш значний прибуток. Наприклад, у 1894 р. прибуток складав 1440 крб. або 9% [27, с. 429-430]. Лебединське земство заснувало Товариство взаємного кредиту в 1874 р., скориставшись позикою, яку вирішило видавати у 1871 р. Харківське губернське земство но-

воствореним товариствам. Ізюмське земство заснувало товариство взаємного кредиту в 1875 р. Ці товариства зіграти суттєву роль у покращенні забезпечення народного господарства грошовими надходженням, але скористатися ними могли лише заможні вкладники торгового і промислового класу завдяки зростанню середнього розміру членського внеску. Зокрема, у 1864 р. він становив 71 крб., а у 1894 р. – 210 крб. [22, с.48-50].

Найбільш дієвим типом позикової установи земства вважали позикозберігальні товариства, на засадах вільного договору, з обов'язковою участю членів у створенні оборотного капіталу шляхом поступових дрібних внесків і з виборним правлінням. Такі товариства вважалися більш життєздатними, ніж позикові. І земства вхопилися за нову думку з ще більшою настирністю, причому справа на цей раз обмежилася не тільки проектами. Причиною такого ставлення було прагнення земств покращити вкрай незадовільне забезпечення землею і загального безземелля у найбільшій частині населення Харківської губернії [30, с. 185-188]. Починаючи з 1871 р., питання про ці товариства набувають популярності: не було жодного повітового земства, яке б не захоплювалося ними. Харківські земства лише за 1872 – 1878 рр. видали позику 37 товариствам [18, с. 4-7]. Земства шляхом введення позик намагалися покращити економічне положення населення. З середини 1890-х років питання про дрібний короткостроковий кредит знову починає привертати увагу земських зборів, і до кінця цього періоду вже робиться дещо в даному напрямі [17, с. 189].

Згідно закону про земства 1864 р. одним з їх функціональних обов'язків земських закладів Харківської губернії стала відповідальність за стан шляхів. Необхідність вирішення цієї повинності була зумовлена тим занедбаним станом доріг, який негативно позначався як на соціально-економічному розвитку всіх регіонів України. [26, с. 152]. Саме внаслідок цього у Харківській губернії земства незважаючи на труднощі, вважали за необхідне витрачати значні кошти на виконання дорожньої

повинності. Насамперед, це стосувалося Вовчанського повіту, де почали прокладати шосейні дороги. Як свідчать факти, це дістало похвалу з боку царського уряду, який від 18 січня 1888 р. прийняв рішення «призначити земству Харківської губернії на влаштування чотирьох під'їзних шляхів безповоротну допомогу в розмірі половини вартості цих доріг, тобто 188 тис. крб.». [32, с. 183-184]. В цілому земства Харківської губернії в дорожньому будівництві досягли значних успіхів. Порівнюючи кількість шляхових споруд, які були на утриманні губернського збору до введення земських установ і тих, які мали місце у 1894 р., можна побачити, що у 1864 р. на балансі налічувалося усього 183 мости, а всі інші мости, дорожні споруди (греблі, гатки та ін..) будувалися і ремонтувалися шляхом важкої і нерівномірно розподіленої натуральної повинності. А через 25 років після введення земських установ, тобто 1 січня 1892 р., на утриманні одного губернського збору існувало вже 867 мостів, з яких дерев'яних – 845 довжиною 11 верст 253,46 кв. саджені, а кам'яних і бетонних – 22 довжиною 26 кв. саджені. Окрім цього, за рахунок цього ж збору утримувалося 789 гребель і гатки довжиною понад 150 верст. Також на рахунку земства було 85 кам'яних бруківок довжиною більше 81 версти [12, с. 227-300].

Необхідність розвитку ринкових відносин як складової капіталістичного виробництва, було неможливим без впорядкованих шляхів. Тому в Харківській губернії у 1892 р. дорожні споруди на повітових шляхах було передано на фінансування повітових земств, які одержували інколи підтримку з боку губернського земства. Наприклад, на влаштування і виправлення доріг і шляхових споруд у 1869 р. витрачалося 8 531 крб. 98 коп., через 10 років ця сума змінилася – 7 908 крб. 65 коп. (1878 р.) і 7 414 крб. 30 коп. (1879 р.) [14, с. 190-192]. Взагалі з часом в Харківській губернії земства спромоглися надати шляховій справі струнку систему через практичні надбання. З одного боку, більш раціональним став розподіл між губернією і повітами земських турбот і витрат на цю справу. З другого, відпрацьовувались найбільш

вигідні за місцевими умовами типи споруд, встановлювались норми і категорії будівельних матеріалів, з'ясовувались лише придатні способи збору довідкових і дійсних цін на матеріали і роботи. Більше того, у ряді повітів існували свої підходи до вирішення цієї проблеми. Харківська губернія поступово була поділена на дільниці, доручені нагляду особливих техніків, які обов'язково мешкали в межах своєї території і наглядали періодично за всіма губернськими дорогами, даючи на місці вказівки відносно проведення необхідних робіт. Вони ж складали доповідні проекти, плани і кошториси, які перевірялися для більш значних робіт у центральному технічному бюро, заснованому при Харківській губернській управі. Бюро складалося з трьох осіб: старшого інженера, що завідував бюро, одного архітектора і одного техника, якому разом з тим було доручено завідувати повітом губернського міста, бо інші 14 повітів були розділені на сім дільниць з особливими дільничними техніками. На кожній дільниці, крім того, було по одному дорожньому майстру і одному старшому робітнику [7, с. 23-25].

Дуже важливим напрямом господарчої діяльності харківського земства була організація продовольчої справи. На Харківщині вона мала особливу гостроту, оскільки почастишали неврожаї у зв'язку з несприятливими погодними умовами і недостатнім рівнем забезпеченості виробника необхідним посівним матеріалом. Земствам надавалися деякі права, тільки обмежені місцевими рамками і межами, визначеними Положенням 1864 р. Лише за 15 років (з 1867 до 1882) продовольчий капітал Харківської губернії зріс на 71%. Найкраще продовольча справа була поставлена у Золочівському та Старобільському повітових земствах [4, с. 710-712]. До відкриття земських установ продовольством у Харківській губернії відало кілька установ, а саме: комісія з народного продовольства, палата державного майна та управління військових поселень. Земські установи Харківської губернії з початку своєї діяльності поставилися з усією серйозністю до питання про стан натуральних продовольчих запасів і приділили багато уваги та надали

допомогу сільським громадам при приведенні в порядок хлібозапасних магазинів. Але, переконавшись з часом у нестійкості і недостатності цього способу забезпечення населення у випадку неврожаїв і беручи до уваги складність контролю над громадськими продовольчими запасами, а також і те, що у Харківській губернії у випадку неврожаю, завжди легко було знайти необхідну для населення кількість зерна, Харківське земство дійшло висновку, що забезпечення населення продовольством можна краще досягти за умови переведення зернових запасів у продовольчі капітали [3, с. 159-160].

З відкриттям земств у 1865 р. у Харківській губернії хлібні запаси було передано у безпосереднє розпорядження сільських товариств з тим, щоб вони керували цією справою під наглядом повітових земських управ. З загальної суми існуючих вже продовольчих капіталів, зібраних у 1866 р., було створено становий і губернський продовольчі капітали. Загальна сума губернського продовольчого капіталу, переданого у 1867 р. у розпорядження Харківського губернського земства, дорівнювала 194 тис. крб. Заміна зерна грошима в Харківській губернії здебільшого почалася з 1879 р., і лише деякі селянські товариства вирішили перевести запаси у гроші трохи раніше [2, с. 119-128].

Багатопланова діяльність земств по вирішенню продовольчої справи не тільки сприяла життєзабезпеченню населення, а й вирішувала не менш важливе соціальне питання - забезпечення зайнятості населення. Насамперед йдеться про так звану категорію сільськогосподарських робітників. Це питання пережило в харківських земствах кілька стадій. Привернувши увагу земств з першої ж сесії, воно набуло особливої гостроти наприкінці 70-х років і на початку 80-х років. На кінець 80-х років воно все менше виникає у зборах і, нарешті в середині 90-х років зовсім знімається з черги, бо для працедавців він втратив свою гостроту з розповсюдженням машин у сільському господарстві [6, с. 81-83].

Однією з важливих ділянок роботи Харківського земства у вирішенні господарських проблем слід вважати сприяння

їх розвитку кустарним промислам, без яких складно було б добитися позитивних зрушень на селі. Йдеться в першу чергу про створення можливостей для господарств придбання необхідного у достатній кількості робітничого сільськогосподарського інвентарю, про розвиток мережі кузень та майстерень. Харківські земці намагалися як через поширення технічних знань для вдосконалення засобів виробництва так і фінансову підтримку поліпшити справи. Більш за все у цьому напрямі було зроблено земствами Харківського та Сумського повітів. Наприклад, у Сумському повіті у 1881 р. було відкрито ремісничі класи. В таких майстернях навчалися як дорослі кустарі, так і молоді. Через майстерні вводилися у виробництво нові прийоми роботи для покращення продукції. Окрім того, майстерні займалися також і збутом кустарних виробів [25, с. 19-22].

Діяльність земств Харківської губернії по покращенню умов сільського господарства виражалася й у підході до осушення боліт і заболочених лугов, у зрошувальних або обводнювальних роботах. Найкраще така робота здійснювалася у земствах Ізюмського і Охтирського повітів. Що стосується зрошувальних робіт, то вони дуже часто ставали необхідними в місцевостях з посушливим кліматом. Так, у 1879 р. на засіданнях Харківського губерньського земства вказувалося на необхідність цих робіт у губернії. Зрошувальні роботи виконувалися або власне земством через своїх службовців, або ж земства видавали позики окремим особам і сільським громадам на влаштування запруд, водоймищ тощо. Так, наприклад, Харківське земство у 1886 р. мало обводнювальний капітал 72 тис. крб. і видавало з нього позики. Допомоги від уряду на ці заходи земство не отримувало і узгодженої системи у цих заходах не було, тому вони носили вибіркового характеру [19, с. 70-72].

Поряд з іншими земськими заходами, щодо поліпшення природних умов сільського господарства у Харківській губернії необхідно відзначити боротьбу зі шкідниками, головним чином ховрашками і жуками, які в південних губерніях значною мірою завдавали збитків сільському госпо-

дарству. У 1867 р. знищення ховрашків було визнано обов'язковою повинністю для усіх станів. З цього часу земства розробляють систему боротьби з ними, яка зводилася до знищення гризунів до пори їх найінтенсивнішого розмноження. Так, наприклад, у Старобільському повіті на ховрашкову повинність у 1883 р. було витрачено 2516 крб. 22 коп. [15, с. 195-199].

Розкриваючи заходи, що приймалися земськими закладами Харківської губернії у сприянні розвитку сільського господарства, необхідно відзначити і такий суттєвий для регіону аспект як введення обов'язкової посадки дерев. Це мало величезне значення для сільського господарства - збереження земель від знищення їх вітром, покращення ґрунту завдяки затримці вологи та снігу та інше. Тільки в Куп'янському повіті з 888673 десятин землі, що малися у повіті, 39380 десятин або 4,5% були непридатні для землеробства. З них тільки пісками було зайнято 8 тис. десятин. Як свідчать звіти земств, питання про посадку дерев постійно порушувалося на земських нарадах, особливо стосовно джерел для його фінансування [31, с. 209-211]. Не менш уважно ставилося Харківське земство до питання по збереженню лісів, що були передані урядом у повну власність державним селянам. Це проявлялося у піклуванні про влаштування розсадників, запруд, а також розчищенні джерел з обсадженням їх деревами, особливо у повітах, які мали їх значну частину і були одним із джерел життя місцевого населення завдяки своїм природнім властивостям - полюванню, деревині, збиранню ягід і грибів, що були одним із засобів харчування населення. У Харківській губернії вводили навіть штрафи за лісові порубки і випас худоби у молодому лісі. З 1867 до 1893 рр. земством було прийнято 10 постанов, що сприяли збереженню лісів [12, с. 268-269].

Діяльність земських установ Харківської губернії в гуманітарній сфері в основному відзначались знанням місцевих умов. Земська статистика, незважаючи на негативне ставлення з боку влади, у своїх багатогранних проявах (економічному, оціночному, страховому, санітарному та ін.) була головним ланцюгом, який орієн-

тував не тільки земства у напрямках роботи, а й значною мірою сприяв піднесенню громадської думки відносно діяльності земства. Насамперед, завдяки земствам, суспільство активно підтримало їх діяльність по розвитку народної освіти, покращенню медичного обслуговування населення та допомога соціально незахищеним категоріям громадян у Харківській губернії. Зокрема, земство почало збільшувати допомоги та нагороди учителям, які перетворювалися на приплати до платні. Потім ці приплати у 1880-х роках становили вже більше половини заробітку учителів, а з 1890-х років склали більшу її частину. Працюючи у цьому напрямі, земства усвідомлювали, що сільські спільноти неспроможні витратити великі кошти на освіту, а напрацювавши певний досвід у цій галузі і маючи певні кошти земства вже могли взяти на себе частину витрат. Сільські спільноти брали участь в оплаті вчительської платні лише у небагатьох селах [9, с. 219-221]. З 1908 р. у Харківській губернії стали рости кошторисні відрахування на цю галузь у земствах. Саме в цей період земствами знову піднімається питання про загальне навчання. Міністерство народної освіти розробило законопроект про введення загального навчання. Для цього земства повинні були виробити мережі шкіл для загального навчання і плани їхнього здійснення [28, с. 424-429].

Забезпечення населення Харківської губернії доступною медичною допомогою було однією з найважливіших задач, що стояли перед земством. Обмеженість фінансових можливостей Харківського земства у вирішенні проблеми освіти ще більш рельєфно проглядається при підході до питання про розвиток народного здоров'я. Становище, в якому знаходилася значна частина населення Харківської губернії, інакше як жахливим назвати не можна. Незважаючи на незадовільне фінансування, яке було обумовлене нерегулярним надходженням земських податків і недовірливого ставлення населення до медицини, земські заклади намагалися поліпшити медичне обслуговування населення. Значні успіхи в розвитку земської медицини були досягнуті у Харківській губернії до 1890 р.

за рахунок покращення матеріального становища земства, внаслідок якісної зміни серед земських лікарів та позитивного ставлення населення до їх праці. Кількість земських лікарів зросла до 45, це майже в 6 разів більше з періоду створення земських установ. Було створено 43 медичні дільниці. Кількість фельдшерів збільшилася майже у 18 разів. У 1890 р. на одного лікаря доводилося в губернії 1022 кв. версти і 21,1 тис. жителів. Значно збільшилися витрати земства на народну медицину. В середньому по губернії ця стаття витрат становила до 1890 р. 15,5% проти 9% за перших три роки [20, с. 259-262].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підбиваючи підсумки узагальнення й аналізу розглянутого в статті фактичного матеріалу, можна констатувати, що становлення та розвиток земств як органів місце самоврядування Харківської губернії об'єктивно поставило їх перед необхідністю вирішення значного кола господарських та гуманітарних проблем. Ті завдання, які надавалися земствам за Положенням 1864 р., на практиці виглядали зовсім в іншому ракурсі. Необхідно було переглянути підходи до їх вирішення, по-новому подивитися на реальні можливості, якими були наділені земства, для реалізації своїх планів. Аналізуючи діяльність земських установ Харківської губернії за майже п'ятдесятирічний період, можна зробити висновок, що хоча їй були притаманні злети та падіння, загальні наслідки підкреслюють наявність значних потенційних можливостей у земств як органів місцевого самоврядування. Їх дії на користь місцевих потреб, залучення місцевого населення до вирішення життєвих проблем дали поштовх до появи економічної ініціативи та зацікавленості у повітах Харківської губернії, сприяли їх капіталізації та розумінню необхідності зміни існуючих економічних відносин. Земське самоврядування розвивало в населенні Харківської губернії одну з найважливіших демократичних звичок, звичку до громадянського суспільства, до активної участі в управлінні державою. Поступово в суспільній свідомості укоренялося подання про необхідність самоорганізації, самоврядування для

більше ефективного й раціонального задоволення економічних, соціальних і культурних потреб населення в рамках місцевих співтовариств. Самоврядування стало най-

важливішим компонентом формування громадянського суспільства в сучасній Україні, яка взяла курс на інтеграцію в Європейське співтовариство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов Я.В. Что сделало земство и что оно делает. – СПб.: Тип. газеты «Новости», 1889. – 288 с. 1
2. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – Харків, 1999. – 224 с. 2
3. Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление в России. – СПб.: Тип. МВД, 1897. – 162 с. 3
4. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: В 4 т. – СПб.: Издание О.Н.Поповой, 1909. – Т. 1. – 724 с. 6
5. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Харьковская губерния. – СПб.: Департамент Генерального Штаба, 1891. – 383 с.
6. Головачев А.А. Десять лет реформ. 1861-1871 гг. – СПб.: Тип. В.Кирибаума, 1903. – 268 с. 8
7. Гордеенко Е.С. О положении сельского хозяйства и земства в Харьковской губернии. – Х.: Тип. губ. правления, 1885. – 65 с. 9
8. Доклад Ахтырскому Очередному Уездному земскому собранию 1909 года. По административному отделу. – Ахтырка: Б.и., 1909. – 39 с. 12
9. Доклады Харьковской губернской земской управы 1899 года. – Х.: Тип. М. Зильберга, – 235 с.
10. Доклады Харьковской губернской земской управы 1903 года. – Х.: Тип. М. Зильберга, 1904. – 311 с.
11. Ежегодник Главного управления землеустройства и земледелия по департаменту землевладения. – СПб.: Тип. В.Кирибаума, 1911. – 717 с.
12. Земства на Украине. Сборник документов и материалов. – К., Изд-во Акад. наук УССР., 1961. – 397 с. 15
13. Корнійчук Л. Економічні питання в діяльності земств // Економіка України. – 1995. – № 1. – С. 58-64. 11
14. Корнілова В.О., Степаненко Т.Л., Федоренко Л.В. Харківське губернське земство та розвиток економіки краю (II половина XIX ст.) // VII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність». – К., 1995. – Ч. 1. – С. 190-192.
15. Маслов М. П. Земство Харківської губернії у 1861-1917 роках // Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х.: Основа, 1997. – № 1. – С. 195-203.
16. Материалы для статистико-экономического описания Харьковского уезда. – Х.: Изд. Харьк. уезд. земства, 1884. – 283 с.
17. Материалы по статистике Харьковской губернии. [X.: Тип. М. Зильберга, 1911. [X] 290 с. 21
18. Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. – К., 2003. – 20 с. 26
19. Обзор деятельности земств по развитию земледелия, промышленности и торговли. – СПб.: Изд-во ГУЗ и З, 1914. – Т.5. – 255 с. 23
20. Ольховский Е.Р. Российское земство и проблемы сельского хозяйства в конце XIX – начале XX в. // Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX – XX века. – СПб.: Алетейя, 1999. – С. 259-265. 25
21. Отчет об экономическом состоянии Харьковской губернии. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1895. – 126 с.
22. Отчеты Харьковской губернской земской управы за 1907 год по оценочно-статистическому отделу. – Х.: Тип. губ. правления, 1908. – 56 с.
23. Отчёты Харьковской губернской земской управы. – Х.: Тип. губ. правления, 1914. – 103с.
24. Отчеты, доклады и журналы Харьковской уездной земской управы за 1913 год. – Х.: Тип. губ. правления, 1911. [X] 449с.
25. Русов А.А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. – К.: Кружок студентов Киевлян, 1914. – 119 с. 27
26. Самоуправление в России. Сборник законодательных актов. – М.: Госюриздат, 1953. – 316 с. 29
27. Свод статистико-экономических сведений по России. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1912. – 538 с.
28. Слобожанин М. Из истории и опыта земских учреждений в России. – СПб.: Жизнь для всех, 1913. – 551 с. 28
29. Статистический справочник по Харьковской губернии. – Х.: Т-во «Печатня С.П.Яковлева», 1914. – 179 с.
30. Текущая статистика. Харьковская губернская земская управа. – Х.: Т-во «Печатня Яковлева». 1912. – 339 с.
31. Трубочанінов М. А. Вітчизняна історіографія соціально-економічної та гуманітарної діяльності українських земств // Історія та географія: Зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Х.: Майдан, 2009. – № 36. – С. 209-216.
32. Труды Харьковского губернского статистического комитета. – Х.: Тип. ун-та, 1872. – Вып.1. – 194 с.

REFERENCES:

1. Abramov Ya.V. Chto sdelalo zemstvo i chto ono delaet. – SPb.: Tip. gazety «Novosti», 1889. – 288 s. 1
2. Bakumenko O.O. Zemstva Rosijskoyi imperiyi: istoriografiya problemi (druga polovina XIX – HH st.):

- Dis... kand. ist. nauk: 07.00.06. – Harkiv, 1999. – 224 s. 2
3. Bezobrazov V.P. *Zemskie uchrezhdeniya i samoupravlenie v Rossii.* – SPb.: Tip. MVD, 1897. – 162 s. 3
  4. Veselovskij B.B. *Istoriya zemstva za sorok let: V 4 t.* – SPb.: Izdanie O.N.Popovoj, 1909. – T. 1. – 724 s. 6
  5. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii. Harkovskaya guberniya.* – SPb.: Departament Generalnogo Shtaba, 1891. – 383 s.
  6. Golovachev A.A. *Desyat let reform. 1861-1871 gg.* – SPb.: Tip. V.Kirshbauma, 1903. – 268 s. 8
  7. Gordeenko E.S. *O polozenii selskogo hozyajstva i zemstva v Harkovskoj gubernii.* – H.: Tip. gub. pravleniya, 1885. – 65 s. 9
  8. *Doklad Ahtyrskomu Ocherednomu Uezdnomu zemskomu sobraniyu 1909 goda. Po administrativnomu otdelu.* – Ahtyrka: B.i., 1909. – 39 s. 12
  9. *Doklady Harkovskoj gubernskoj zemskoj upravy 1899 goda.* – H.: Tip. M. Zilberga, – 235 s.
  10. *Doklady Harkovskoj gubernskoj zemskoj upravy 1903 goda.* – H.: Tip. M. Zilberga, 1904. – 311 s.
  11. *Ezhegodnik Glavnogo upravleniya zemleustrojstva i zemledeliya po departamentu zemlevladieniya.* – Spb.: Tip. V.Kirshbauma, 1911. – 717s.
  12. *Zemstva na Ukraine. Sbornik dokumentov i materialov.* – K., Izd-vo Akad. nauk USSR., 1961. – 397 s. 15
  13. Kornijchuk L. *Ekonomichni pitannya v diyalnosti zemstv // Ekonomika Ukraini.* – 1995. – № 1. – S. 58-64. 11
  14. Kornilova V.O., Stepanenko T.L., Fedorenko L.V. *Harkivske gubernske zemstvo ta rozvitok ekonomiki krayu (II polovina XIX st.) // VII Vseukrayinska naukova konferenciya «Istorichne krayeznavstvo v Ukraini: tradiciyi i suchasnist».* – K., 1995. – Ch. 1. – S. 190-192.
  15. Maslov M. P. *Zemstvo Harkivskoyi guberniyi u 1861-1917 rokah // Istoriya ta geografiya: Zb. nauk. pr. Hark. nac. ped. un-tu im. G. S. Skovorodi.* – H.: Osnova, 1997. – № 1. – S. 195-203.
  16. *Materialy dlya statistiko-ekonomicheskogo opisaniya Harkovskogo uezda.* – H.: Izd. Hark. uezd. zemstva, 1884. – 283 s.
  17. *Materialy po statistike Harkovskoj gubernii.* H.: Tip. M. Zilberga, 1911. 290 s. 21
  18. Mikolayenko I.M. *Istoriografiya diyalnosti zemskih ustanov Ukraini (1864-2001 rr.).: Avtoref. dis... kand. ist. nauk: 07.00.06.* – K., 2003. – 20 s. 26
  19. *Obzor deyatelnosti zemstv po razvitiyu zemledeliya, promyshlennosti i trgovli.* – Spb.: Izd-vo GUZ i Z, 1914. – T.5. – 255 s. 23
  20. Olhovskij E.R. *Rossijskoe zemstvo i problemy selskogo hozyajstva v konce HH – nachale HH v. // Problemy socialno-ekonomicheskoy i politicheskoy istorii Rossii HH – HH veka.* – SPb.: Aletejya, 1999. – S. 259-265. 25
  21. *Otchet ob ekonomicheskom sostoyanii Harkovskoj gubernii.* – H.: Tip. M. Zilberberga, 1895. – 126 s.
  22. *Otchety Harkovskoj gubernskoj zemskoj upravy za 1907 god po ocenochno-statisticheskomu otdelu.* – H.: Tip. gub. pravleniya, 1908. – 56 s.
  23. *Otchyoty Harkovskoj gubernskoj zemskoj upravy.* – H.: Tip. gub. pravleniya, 1914. – 103s.
  24. *Otchety, doklady i zhurnaly Harkovskoj uezdnoj zemskoj upravy za 1913 god.* – H.: Tip. gub. pravleniya, 1911. 449s.
  25. Rusov A.A. *Kratkaya enciklopediya zemskogo dela v ego istoricheskom razvitii.* – K.: Kruzhok studentov Kievlyan, 1914. – 119 s. 27
  26. *Samoupravlenie v Rossii. Sbornik zakonodavatelnyh aktov.* – M.: Gosyurizdat, 1953. – 316 s. 29
  27. *Svod statistiko-ekonomicheskikh svedenij po Rossii.* – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1912. – 538 s.
  28. Slobozhanin M. *Iz istorii i opyta zemskih uchrezhdenij v Rossii.* – SPb.: Zhizn dlya vseh, 1913. – 551 s. 28
  29. *Statisticheskij spravochnik po Harkovskoj gubernii.* – H.: T-vo “Pechatnya S.P.Yakovleva”, 1914. – 179 s.
  30. *Tekushaya statistika. Harkovskaya gubernskaya zemskaya uprava.* – H.: T-vo «Pechatnya Yakovleva». 1912. – 339 s.
  31. Trubchaninov M. A. *Vitchiznyana istoriografiya socialno-ekonomichnoyi ta gumanitarnoyi diyalnosti ukrajinskih zemstv // Istoriya ta geografiya: Zb. nauk. pr. Hark. nac. ped. un-tu im. G. S. Skovorodi.* – H.: Majdan, 2009. – № 36. – S. 209-216.
  32. *Trudy Harkovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta.* – H.: Tip. un-ta, 1872. – Vyp.1. – 194 s.